

УДК 347.454.3(477)

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.01>**Сергій Вавженчук,***orcid.org/0000-0002-6968-6720**докт. юрид. наук, професор,**професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОГОВОРІВ НА ОДНОСТОРОННІ ТА ВЗАЄМНІ, ВІДПЛАТНІ І БЕЗВІДПЛАТНІ

Стаття присвячена розгляду проблемних питань класифікації договорів на односторонні та взаємні, відплатні та безвідплатні договори.

Висвітлюючи значення класифікації договорів для ефективного правового регулювання суспільних відносин, автор детально окреслює традиційний підхід щодо поділу договорів на односторонні, двосторонні та багатосторонні та, зокрема, досліджує критерій поділу договорів на зазначені групи. Вказується, що за основу такої класифікації в рамках різних концепцій береться кількісний критерій сторін та/або мета та/або характер прав та обов'язків сторін договору у різному їх поєднанні.

У межах зазначеного тричленного підходу до класифікації договорів критично аналізується т. зв. «новаторський» підхід, який відштовхується від спільної мети сторін договору та характеру їхніх прав та обов'язків. Досліджуючи гіпотезу відсутності «взаємопротилежності» прав та обов'язків сторін багатостороннього договору, автор відзначає, що кореляція прав та обов'язків у рамках багатостороннього договору може мати як прямий, так і непрямий характер.

У статті окреслюється еволюція доктринальних поглядів щодо поділу договорів на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Автор приходить до висновку, що в межах вказаного тричленного поділу договорів порушується біполярний принцип класифікації, а виділення багатосторонніх договорів ґрунтується на іншому критерії класифікації.

Особлива увага в статті приділяється критерію та значенню поділу договорів на відплатні та безвідплатні, а відплатних договорів – на мінові та алеаторні. Автором подані дефініції мінових та алеаторних договорів.

Ключові слова: класифікація договорів, односторонні договори, двосторонні договори, багатосторонні договори, взаємні договори, відплатні та безвідплатні договори.

Постановка проблеми. Ідейно викристалізовується теза про те, що за допомогою класифікації договорів можливо впорядкувати суспільні відносини широкого спектру, визначити місце окремого договору в системі договорів. При цьому означені суспільні відносини, що окреслені договором, не втрачають свого фактичного змісту, а лише впорядковуються через призму класифікації. Більше того, необхідність перегляду підходів до класифікації договорів не можливо заперечувати, адже за допомогою вдалої класифікації договорів можливо не лише впорядкувати суспільні відносини на диспозитивних началах, але й усунути як явні, так і латентні прогалини правового регулювання означених відносин. Тобто використання класифікації договорів, крім іншого, дозволяє заповнити правовий вакуум, що створився за рахунок недолугого законодавства або за рахунок виникнення ультра-сучасних суспільних відносин, які не встиг врегулю-

вати неповороткий законодавець [1]. Розгортаючи різноманітну палітру класифікації договорів, насамперед варто звернути увагу на проблеми, пов'язані з класифікацією договорів на односторонні та взаємні договори. Поглиблює проблему класифікації договорів на односторонні та взаємні наявність значної кількості концепцій класифікацій договорів у цій сфері. Багатовекторність доктрин у цьому ключі не сприяє однозначному розумінню класифікації договорів та, як наслідок, правозастосуванню. Такий стан речей спричиняє гостру потребу детальніше дослідити, а можливо, й переглянути, переосмислити окремі підходи класифікації договорів у заданому векторі наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень. Класифікації договорів на односторонні, двосторонні, багатосторонні договори, на відплатні та безвідплатні договори як одному зі складних напрямів наукового дослідження приватного права присвячено праці В. Белова, М. Бра-

гінського, В. Васильєвої, Л. Веретельника, В. Голевінського, Н. Єгорова, Ю. Заїки, А. Ісасва, К. Лебедева, В. Новікова, К. Победоносцева, В. Ровного, М. Сібільова, В. Сінайського, Є. Суханова, О. Сурженка, О. Таран, Б. Хаскельберга, О. Іоффе, Ф. Поллока, В. Тархова, О. Яворської та інших учених.

Постановка завдання. З урахуванням доктринальних здобутків та нормативно-правових актів окреслити основні проблеми класифікації договорів на односторонні та взаємні, відплатні та безвідплатні.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто приділити увагу класифікації договорів на односторонні та взаємні договори.

Класифікація договорів на односторонні, двосторонні та багатосторонні взаємно пов'язана передусім із доктриною договірного права. Аналіз юридичної літератури дає підстави виділити основні концепції класифікації договорів на односторонні, двосторонні, багатосторонні: дуалістичну, біполярну, тричленну [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. У вказаних концепціях за основу класифікації договорів взято кількісний критерій сторін та/або мету та/або характер прав та обов'язків сторін договору у різному їх поєднанні. Так, дуалістична концепція передбачає класифікацію договорів на односторонні та двосторонні договори. Біполярна класифікація окреслює поділ договорів на односторонні та взаємні. Тричленна концепція дозволяє виділяти односторонні, двосторонні та багатосторонні договори.

Останнім часом в юридичній літературі трапляються намагання виділити так звану новаторську концепцію в окресленій класифікації договорів [7]. У певному сенсі її можливо розглядати як підвид тричленної концепції. Новаторська концепція підтримує поділ договорів на односторонні, двосторонні та багатосторонні договори, однак відштовхується від спільної мети сторін договору та характеру їхніх прав та обов'язків. Так, О. Таран відстоює новаторську концепцію та зазначає відмінності між дво- та багатосторонніми договорами: 1) якщо у двосторонньому договорі кількість сторін не може бути більшою ніж дві, то багатосторонні договори можуть бути укладені як двома, так і більше сторонами (учасниками); 2) якщо у двосторонніх договорах кожна із сторін може бути представлена декількома особами (так звана множинність осіб), у багатосторонньому договорі виникнення множинності неможливе, адже кожна особа виступає в таких договорах як окрема сторона; 3) права та обов'язки сторін у двосторонніх договорах кореспондують

та є взаємопротилежними, а у багатосторонніх договорах права та обов'язки сторін мають взаємний характер, оскільки спрямовані на досягнення спільної мети; 4) у двосторонніх договорах кожна із сторін має свою мету, а у багатосторонніх договорах сторони мають спільну мету, заради досягнення якої і укладають багатосторонній договір; 5) якщо у багатосторонніх договорах волевиявлення спрямовані в одному напрямі, то у двосторонніх – у зустрічному [7]. З наведеного незрозумілим є те, чому у багатосторонньому договорі неможливе існування множинності осіб на боці сторони такого договору, адже ЦК України таких обмежень не містить. Також із означеної тези О. Таран (п. 3) не зрозуміло, що являють собою «взаємопротилежні» права та обов'язки і чому їх немає у багатосторонньому договорі. Термін «протилежність», за словником української мови, означає розташований напроти кого-, чого-небудь; який розташовується, міститься в іншому кінці чого-небудь; спрямований назустріч чому-небудь; зустрічний; часто у сполуч. із сл. цілком, діаметрально, просто, прямо і т. ін. Зовсім не схожий на кого-, що-небудь, несумісний з чимсь; те, що зовсім не схоже на що-небудь, несумісне з чимсь [9, с. 318]. Кореспондування прав та обов'язків передбачає те, що із суб'єктивним правом прямо *корелює* відповідний суб'єктивний обов'язок, що не вказує на протилежність права та обов'язку з огляду на тлумачення терміна «протилежність».

Також не можна погодитися із твердженням автора про те, що у двосторонніх договорах наявне кореспондування прав та обов'язків, а у багатосторонніх договорах її немає, і це є ключовою відмінною ознакою між такими договорами. Річ у тому, що у багатосторонньому договорі не може бути відсутня кореляція (кореспондування) суб'єктивних прав та обов'язків а рїгої. Адже саме кореляція суб'єктивного права та обов'язку окреслюється будь-яким договірним правовідношенням. Інакше нам довелося б визнати, що суб'єктивні договірні права та обов'язки існують за межами договірного правовідношення, так би мовити, у правовому вакуумі, що суперечить вченню про цивільні правовідносини [10]. Більше того, з огляду на характер суб'єктивних прав та обов'язків, у багатосторонньому договорі може мати місце як пряма кореляція (власне, кореспондування суб'єктивного права та обов'язку), так і непрямая кореляція суб'єктивних договірних прав та обов'язків. З огляду на п. 4 відмінностей слід зазначити, що варто виділяти мету договору та мету сторін договору. Зокрема, у договорі про

спільну діяльність, як багатосторонньому договорі, варто відмежовувати мету сторони договору від, власне, мети договору про спільну діяльність.

Характер розподілу між сторонами прав та обов'язків вважається критерієм розмежування відповідних цивільно-правових договорів. Суть *одностороннього* договору полягає у тому, що на підставі обопільної волі сторін договору одна сторона наділяється виключно суб'єктивними правами, а інша сторона наділяється виключно суб'єктивними обов'язками. У разі укладення такого договору зустрічних вимог у сторін не виникає [11, с. 21]. Неприпустимо ставити знак рівності між одностороннім договором та одностороннім правочином. На відміну від одностороннього договору, для виникнення одностороннього правочину потрібне волевиявлення лише однієї сторони правочину. Як наслідок, односторонньому правочину не притаманна основна ознака будь-якого договору (в тому числі одностороннього договору) – домовленість сторін. Класично до односторонніх договорів відносять договори дарування, позики тощо. *Взаємний договір* – це договір, за яким його сторони наділені взаємними правами та обов'язками. Тобто у кожній стороні договору одночасно наявні як суб'єктивні права, так і суб'єктивні обов'язки [11, с. 21]. Прикладом двосторонніх договорів може бути купівля-продаж, кредит тощо.

Враховуючи історичний розвиток договірної права, на підставі зазначеного критерію також виокремлювали односторонній, двосторонній договори. Вказане пов'язане із правовою традицією, що ґрунтувалася на прагматичній доцільності. Зокрема, такий поділ був відображений у низці цивільних кодексів країн давньої Європи (art. 1099, 1100 Італійського цивільного уложення; art. 1102, 1103 Кодексу Наполеона). Дореволюційному праву теж відомий поділ договорів на односторонні та двосторонні. Так, В.І. Голевінський свого часу, підтримуючи поділ договорів на односторонні та двосторонні, зазначив, що договір буває одностороннім, коли тільки одна сторона зобов'язується стосовно іншої, яка не бере на себе будь-якого зобов'язання, а двостороннім (*synallagmatique*) – коли дві сторони взаємно беруть на себе зобов'язання одна стосовно іншої [12, с. 42]. Разом із цим В.І. Голевінський пропонував двосторонні договори поділяти на «в цілому двосторонні» та «не в цілому двосторонні», що з огляду на тогочасне законодавство та сучасну доктрину виглядає не досить обґрунтованим. На його думку, в цілому двосторонні – це договори, із яких *одночасно та безпосеред-*

ньо виникають зобов'язання для обох сторін (наприклад, купівля-продаж). Відповідно, не в цілому двосторонні – це договори, за якими початково була зобов'язана лише одна сторона, але у зв'язку з виконанням зобов'язання зобов'язаною стороною виникає зобов'язання для іншої сторони [12, с. 43]. Як приклад не в цілому двостороннього договору автор наводить договір зберігання, який може з одностороннього перетворитися на двосторонній, але така двосторонність буде неповною, оскільки інша сторона стає зобов'язаною внаслідок факту, що буде пізніше, тобто коли приймаюча сторона несе витрати на зберігання речі, в іншій сторони виникає обов'язок їх повернути [12, с. 44]. Думається, що такий аргумент не вказує на розмежування одностороннього та не в цілому двостороннього договорів, а вказує на зобов'язання під умовою. Цікавим є й те, що із подальшого змісту його праці випливає, що він погоджується із тим, що правила двосторонніх договорів не можуть поширюватися на не повною мірою двосторонні договори, оскільки такі договори слід розглядати як односторонні. Вказане підтверджується й пар. 785 Саксонського цивільного уложення [12, с. 44-45].

Прихильником поділу договорів на односторонні та двосторонні також був й В.І. Сінайський. Втім, він не виділив критерію поділу таких договорів. На його думку, двостороннім називається такий договір, за яким дві сторони беруть на себе зобов'язання. Натомість договір, за яким лише одна сторона бере на себе зобов'язання щодо іншої сторони, називається одностороннім [13, с. 315].

Сучасний поділ договорів на односторонні, двосторонні та багатосторонні пов'язаний насамперед з позицією національного законодавця, що відображена у нормах ч. 2, 3, 4 ст. 626 ЦК України. Зазначена стаття не є новою для національного цивільного права, адже, по суті, замінила собою ст. 177 ЦК УРСР 1963 р. У Цивільному кодексі України міститься більше двосторонніх, ніж односторонніх договорів, тому що більшість договірних зобов'язальних правовідносин потребує врегулювання саме двосторонніми договорами через специфіку цивільно-правового обороту [11, с. 21].

Означений поділ не передбачає існування в одному класифікаційному ряду односторонніх, двосторонніх та багатосторонніх договорів через те, що в останньому випадку не дотримується біполярний принцип класифікації. Більше того, багатосторонні договори базуються на іншому критерії класифікації договорів, а саме критерії

кількості сторін договору. Вказане простежується у ч. 4 ст. 626 ЦК України, за якою договір, що укладається більш як двома сторонами вважається багатостороннім договором. На відміну від односторонніх, двосторонніх та багатосторонніх договори належать до взаємних договорів. Як наслідок, вказане автоматично виключає можливість їх знаходження в одному класифікаційному ряді.

Плеяда авторів, застосовуючи зазначений критерій та ознаку взаємності, відходять від дореволюційної доктрини та позиції законодавця, адже поділяють договори на односторонні та взаємні. Прихильниками поділу договорів на односторонні та взаємні вважаються О.С. Іоффе [14, с. 83], Н.Д. Єгоров [15, с. 485] та ін. Так, О.С. Іоффе зазначав, що, укладаючи односторонній договір, один контрагент набуває лише права, не маючи ніяких обов'язків, а другий бере на себе лише обов'язки, не набуваючи жодних прав. Взаємний договір, навпроти, породжує права та обов'язки для кожного з його учасників [14, с. 83]. Подібна позиція й у М.Д. Єгорова, який вказує, що односторонній договір породжує в одній стороні лише права, а в іншій – тільки обов'язки. У взаємному договорі кожна із сторін набуває права та одночасно несе обов'язки стосовно другої сторони [15, с. 485]. У теорії цивільного права ряд авторів вказували на необхідність виділення взаємності безпосередньо у складі двосторонніх договорів [16, с. 145]. Наведена думка обґрунтовується тим, що лише двостороннім договорам притаманне зустрічне та взаємне існування прав та обов'язків сторін договору. Своєю чергою В.О. Тархов, не поділяючи зазначених позицій, дійшов висновку про необхідність ототожнення понять взаємного та двостороннього договору [17, с. 456; 11, с. 21].

Досліджуючи класифікацію договорів, неможливо оминати відплатні та безвідплатні договори. Характер переміщення матеріального блага є критерієм, який покладено в основу поділу цивільно-правових договорів на відплатні та безвідплатні. Звертаючись до ч. 5 ст. 626 ЦК України, можна зробити висновок, що законодавець не вказав на критерій розмежування договорів на відплатні та безвідплатні, а лише зафіксував презумпцію відплатності договору, яка окреслюється формулою «договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті самого договору». Таким чином, безвідплатність має бути передбачена у договорі, законі або впливати із суті такого договору [11, с. 22].

Відплатний договір – це договір, що породжує рівноцінне (як правило) зобов'язання

для кожної його сторони із зустрічним майновим задоволенням. За відплатним договором майнова вимога однієї сторони тягне своїм наслідком зустрічну майнову вимогу іншої сторони договору. Таким чином, одна сторона бере на себе обов'язок з виконання договору шляхом вчинення певних діянь, маючи на меті зустрічно отримати у власність грошові кошти або отримати інше задоволення, яке ґрунтується на інших еквівалентно-оплатних засадах. Друга сторона має на меті отримання від контрагента обумовлених результатів виконання договору. У відплатних договорах особиста мета двох сторін породжує правову мету договору, яка буде полягати у переході права на результати, які виникли внаслідок дії однієї сторони (майно, результати роботи), в обмін на перехід права на майно (грошові кошти). Прикладом відплатного договору є купівля-продаж, просте товариство.

У свою чергу відплатні договори прийнято поділяти на алеаторні (ризикові) та мінові. Прихильниками такого поділу договорів виступали М.І. Брагінський [18, с. 395-396], К.П. Победоносцев [19, с. 341]. Міновий договір – це відплатний договір, за яким його правовий результат залежить від волі його сторін. У разі укладення мінового договору сторонам наперед відомо, хто отримає майнове задоволення. *Алеаторний договір* – це відплатний договір, за яким його правовий результат залежить від обставини, що не пов'язана із волею сторін такого договору. Тобто до настання відповідної обставини сторонам не відомо, хто з них отримає майнове задоволення від такого договору. Прикладом таких договорів є парі, лотерея, договір азартної гри. Водночас алеаторні договори мають ознаки правочинів під умовою, що похитує підвалини дихотомічної класифікації. Безвідплатний договір – це договір, за яким не відбувається зустрічне задоволення в силу лише наявного майнового представлення одного контрагента. У безвідплатних договорах їхня правова мета полягає у переході права власності на безвідплатній основі. Якщо виявлення економічної мети у відплатних договорах очевидна, то виявлення економічної мети в безвідплатних договорах ускладнена тим, що вона у ряді випадків збігається з психологічним мотивом. Останній не можливо віднести до юридичної або економічної категорії [11, с. 22]. Прикладом безвідплатного договору є дарування.

Кваліфікація договору як відплатного або безвідплатного впливає на здійснення захисту права власності (витребування майна). Так, відповідно до ч. 3 ст. 388 ЦК

України, якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках.

Висновки

Дослідивши основні проблеми класифікації договорів на односторонні та взаємні, відплатні та безвідплатні, автор дійшов таких висновків. По-перше, враховуючи критерій характеру розподілу між сторонами прав та обов'язків, договори потрібно класифікувати не на односторонні та двосторонні, багатосторонні, а на односторонні та взаємні. Адже інакше двосторонні та багатосторонні договори неможливо розмежувати за вище наведеним критерієм класифікації у межах біполярного принципу класифікації договорів. Слід визнати, що багатосторонні договори базуються на іншому критерії класифікації договорів, а саме: на критерії кількості сторін договору. Зазначене впливає з ч. 4 ст. 626 ЦК України, за якою договір, що укладається більш як двома сторонами, вважається багатостороннім договором. По-друге, з'ясовано, що поділ договорів на односторонні та взаємні на підставі критерію характеру розподілу між сторонами прав та обов'язків ґрунтується саме на правовій традиції. По-третє, підтримано необхідність поділу відплатних договорів на алеаторні та мінові та надано їх визначення. У цьому ключі автор дійшов висновку, що міновий договір – це відплатний договір, за яким його правовий результат залежить від волі його сторін. Алеаторний договір – це відплатний договір, за яким його правовий результат залежить від обставини, що не пов'язана із волею сторін такого договору. По-четверте, аналіз основних аргументів так званої новаторської концепції класифікації договорів показав її незрілість.

Список використаних джерел:

1. Вавженчук С.Я. Сутність та способи класифікації договорів. *Проблеми законності*. 2019. № 4. С. 58-65.

Serhii Vavzhenchuk. On the issue of classifying agreements as unilateral and mutual, reciprocal and gratuitous

The article is devoted to the issues of classification of contracts into 'unilaterally binding' (i.e., contracts under which one party has only rights while the other has only duties) and mutual contracts, into contracts with and without consideration (gratuitous contracts).

Highlighting the importance of the classification of contracts for providing effective regulation of social relationships, the author outlines in detail the traditional approach to the division of contracts into unilaterally binding, bilateral, and multilateral, and, in particular, examines the criterion for dividing contracts into these groups. It is stated that, depending on the specific approach, the basis of such a classification is the number of contracts' parties and/or the purpose and/or the nature of rights and obligations of contracts' parties contract in different combinations.

2. Веретельник Л.К. Проблема систематизації договорів у цивільному праві. *Форум права*. 2011. № 1. С. 180-189.

3. Гражданское право в вопросах и ответах : учеб. пособие / С. С. Алексеев и др. ; под ред. С. С. Алексеева. Москва : Проспект, 2010. 360 с.

4. Заїка Ю.О. Українське цивільне право : навч. посіб. Київ : Істина, 2005. 312 с.

5. Некрасова М.Е. Договор как теоретико-правовая категория : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2004. 26 с.

6. Сурженко О.А. Права та обов'язки сторін у договорі: загальне й особливе. *Юридичний радник*. 2007. № 6(20).

7. Таран О.С. Відмежування багатосторонніх договорів від суміжних понять. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 62-68.

8. Цивільне право України: Академічний курс : підруч.: у 2 томах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.

9. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8. 927 с.

10. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград : Из-во Ленинградского Ун-та, 1959. 88 с.

11. Вавженчук С.Я. Договірне право : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2011. 584 с.

12. Голевинский В.И. О происхождении и дльении обязательств. Варшава : Типографія Осипа Бергера, 1872. 302 с.

13. Синайский В.И. Русское гражданское право. Москва : Статут, 2002. 638 с.

14. Иоффе О.С. Избранные труды : в 4-х томах. Т. 3. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 837 с.

15. Гражданское право : учебник. Часть 1 / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. Санкт-Петербург : Тенс, 1996. 550 с.

16. Советское гражданское право : учебник / под ред. Я.А. Куника и В.А. Язева. Москва : Юрид. Лит., 1978. 345 с.

17. Советское гражданское право / под ред. Ю.Х. Калмыкова и В.А. Тархова. Москва, 1985. 453 с.

18. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право : Кн.1. Общие положения. Москва : Статут, 2001. 848 с.

19. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Третья часть. Договоры и обязательства. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1896.

Within the framework of this tripartite approach to the classification of the contract the so-called 'innovative' approach, which is based on the common goal of the parties to the contract and the nature of their rights and obligations, is critically analyzed. Examining the hypothesis of the absence of "reciprocal" rights and obligations of the parties to a multilateral contract, the author notes that the correlation of rights and duties under a multilateral agreement can be both direct and indirect.

The article outlines the evolution of the doctrine concerning the division of contracts into unilaterally binding, bilateral, and multilateral. The author concludes that within the framework of the specified tripartite classification of contracts the bipolar principle of classification is violated; moreover, the separation of multilateral contracts under this classification is based on the different criterion of classification.

The article pays special attention to the criterion and significance of the division of contracts into 'contracts with consideration' and gratuitous contracts, and of the 'contracts with consideration' – into aleatory and 'exchange' contracts. The author provides definitions of 'exchange' and aleatory contracts.

Key words: classification of contracts; unilaterally binding contract; bilateral contract; multilateral contract, mutual contract; contracts with consideration; gratuitous contracts.

